

ni alkalmazásuk minden esetben esztétikai hatású, ezáltal értékes stilisztikai eszközzé alakulnak át. Hírértékük közelebb hozza az olvasót a mű megértéséhez, befogadásához. Ez a merész írásjeltechnika lehetővé teszi, hogy a költő a versbeli objektív eseményekhez egyéni asszociációkat, szubjektív értelmezéseket fűzzön. Ilyen esetekben a jelek szinte már metaforizálódnak, jelentéstöbbletet hordoznak, segítségül szolgálnak a kívánt értelmi-érzelmi árnyalat, illetve a hangulati atmoszféra megteremtéséhez.

Irodalom

- A magyar helyesírás szabályai* 2000. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Fónagy Iván 1977. Írásjel. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 5: 111–123. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kabdebó Lóránt 1980. *Az összegzés ideje 1945–1957*. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- Keszler Borbála 2008. Csak a helyesírás problémája az íráshasználat? In: *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó, Eger
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Bp. 551–561.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Gondolat Kiadó, Bp. 89–100.

Domonkosi Ágnes

A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében

A retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálata átfogó kutatási terület: magába foglalja az egyes alakzatok szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jellemzését, a különböző szerkesztésmódok rendszerezését, egymásra és egymásba épülésük lehetőségeinek leírását, illetve a legkülönbözőbb szövegtípusokban és szépirodalmi műfajokban betöltött stílári és szövegszervező szerepük feltárását is. Raisz Rózsa az alakzatok nyelvi sajátosságait jellemezve részletes leírását adja az alakzatok grammatikájának és szemantikájának, utalva természetesen a pragmatikai tényezők szerepére is (2008a: 25–28; 2008b: 54–56). Az alakzatok működésének jellemzésében és értelmezésében ugyanis igen fontos szerepet kaphatnak a pragmatika kérdésfelvetései és szemléletmódja is. A pragmatika a tágabb értelmezések szerint olyan sajátos perspektívát jelent, amelyből bármely nyelvi jelenséget szemlélhetünk, vagyis lehetővé teszi, hogy minden nyelvi jelenséget a használat jellegzetességeinek és folyamatának nézőpontjából vizsgáljunk (vö. Nagy 2005, Nemesi 2006). A használat jellegzetességeinek figyelembevétele pedig az alakzatok leírásában is igen fontos követelménynek látszik.

Az alakzatok és a pragmatika viszonyát vizsgálva egyrészt szót kell ejteni a retorikai hagyományban kimutatható pragmatikai szempontokról; másrészt arról, hogy hogyan és miért érvényesíthetők pragmatikai mozzanatok az alakzatok funkcionális leírásában; harmadrészt szükséges kitérni arra is, hogy a kifejezetten pragmatikai kutatások mely alakzatokkal foglalkoznak elsősorban, és hogyan értelmezik és elemzik azokat.

Pragmatikai szempontok a retorikai hagyományban

A klasszikus retorika használatközpontú, a tekhnére, a gyakorlatra összpontosító szemléletében számos olyan mozzanat fedezhető fel, amely később a pragmatika kérdésfeltevéseiben jelenik meg kifejtetten. A retorika akár a pragmatika előzményének, kezdeti szakaszának is tekinthető; a ma pragmatikainak tartott kérdések ugyanis a klasszikus stúdiumok közül nem a grammatika, hanem a retorika területére tartoztak.

A hagyományos retorika eltérő céllal, más fogalomrendszert használva, de számos olyan tényezőt tárgyalt, amelyet a modern pragmatika is vizsgál. Az antik retorika *aptum*, azaz illőség, megfelelés fogalmában felfedezhetők a kommunikatív kompetencia modellálásával összhangba hozható meglátások, a hatásosság követelményének érvényesítése pedig a grice-i maximákat előlegezi meg (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Az antik retorikában érvényesített *circumstantiae*, azaz körülmények fogalma pedig magában foglalja a kontextusnak a *ki, kinek, mikor, hol, miről, miért, milyen körülmények között* kérdésekkel jellemezhető mozzanatait (vö. Bencze 1996: 37, 76).

A használatközpontú szemléletmóddal összefüggésben az egyes alakzatok jellemzésében és elkülönítésében is érvényesültek – kifejtetlenül ugyan – egyértelműen pragmatikai szempontok már a klasszikus retorikai munkákban is. A retorikai kérdés esetében például a kérdések közül csupán a nem a kérdő forma elsődleges funkciójában szereplő, vagyis – pragmatikai kifejezéssel elve – a nem a tudakolás beszédaktusát végrehajtó kérdéseket sorolták az alakzatok közé. Quintilianus egyrészt megfogalmazta azt, hogy a kérdés akkor válik alakzattá, „ha nem tudakozódás a célja”, másrészt pedig sorra is vette a kérdés lehetséges funkcióit, szerepeit (például gyűlöletkeltés, szánalomkeltés, méltatlankodás, parancs, önmagunk kérdezése), vagyis – pragmatikai szempontokat előlegezve meg – a kérdés formájával elvégezhető beszédaktusokat írt le (9,2, 7–11).

A pragmatika szempontjai az alakzatok mindegyikének leírásában alkalmazhatók, de az antik retorika által megkülönböztetett két nagy kategória, a szóalakzatok és a gondolatalakzatok közül az utóbbiak jellemzésében érvényesülnek elsősorban. A modern retorikákban a nyelvi szintek és a változáskategóriák rendszerező szempontjai mellett több esetben a pragmatika szempontjai is mint kategóriaképző tényezők jelennek meg. Ennek egyik oka, hogy a nyelvi szintek-

re osztás nehezen hozható összhangba a hagyományos szó-gondolat megkülönböztetéssel: a gondolatalakzatok nem illeszkednek a sorba, és pragmatikai szempontok érvényesítését követelik meg. A liege-i μ -csoport rendszerezésében a metalogizmusok működésének feltételei egyértelműen pragmatikai meghatározottságúak. Míg a metaplazmusok, metaszemémák, metataxisok esetében közvetlenül a nyelvi kód módosul, addig a metalogizmusok magát a kódot érintetlenül hagyják, jelenlétük és jellegük csupán a tágabb – valós vagy szövegbeli – kontextussal való szembesítés alapján ismerhető fel (1970). Az ebbe a kategóriába sorolt alakzatok, például az irónia, a hiperbola megértésének szükséges feltétele, hogy a közlőnek és a befogadónak hasonló előfeltevései, hiedelmei érvényesüljenek az alakzatban megjelenített tényállásra vonatkozóan. Vajda András példájával élve az *ez a nadrág kicsit szűk* kijelentés, ha a nadrág valóban kicsit szűk nem alakzatként érvényesül, ha a nadrág a nagyon szűk, akkor litotészként értelmeződik, ha pedig a nadrág valójában bő, akkor iróniaként (1998: 416).

A pragmatikai tényezők rendszerezésben való megjelenésének másik oka az, hogy egyes újabb felosztások nemcsak a nyelvi szinteket, hanem a jelviszony különböző aspektusait is érvényesítik az osztályozásban. Plett a szemiotikai modell alapján elkülönít (szemio)szintaktikai alakzatokat, vagyis a jelek közötti viszonyok alakzatait, pragmatikai alakzatokat, vagyis a jelhasználók és a jelek közötti viszonyok alakzatait, illetve (szemio)szemantikai alakzatokat, vagyis a jel és annak referenciája közötti viszonyban létrejövő alakzatokat; úgy látja azonban, hogy a szemantikai és pragmatikai alakzatok modellezése nehézségekbe ütközik, az eltérések teljes rendszere csak a szintaktikai szinten írható le (2000: 31–32).

A magyar terminushasználatba a pragmatikus alakzat fogalmát Szörényi-Szabó Kis magyar retorikája vezeti be; ők rendszerezésükben Lausberg szempontjait követik, az általa gondolatalakzatnak nevezett jelenségeket nevezik így, és az ő gondolatalakzatokat csoportosító felosztását átvéve beszélnek a pragmatikus alakzatokon belül a közönséghez fordulás, a kérdés és a tárgykezelés alakzatairól. Ez a megoldás egyrészt az alakzatok nyelvi szintekbe való sorolásának problematikusságát mutatja, másrészt rávilágít arra, hogy a hagyományosan az alakzatok közé sorolt jelenségek egy része csak a használat szempontjának érvényesítése révén írható le.

Kibédi Varga Áron szerint a hagyományozott alakzatok sokféleségét a pragmatika szempontja azáltal rendszerezheti, hogy a nyelvhasználat két típusa alapján (a másikkal való érintkezés vágya és a világról való tudás átadásának vágya) két nagy csoport különíthető el: egyrészt a kommunikatív alakzatok, az érintkezés alakzatai, másrészt pedig az ismeretközlés alakzatai, melyek a valóság leírását szolgálják (1997: 138).

Pragmatikai szempontok az alakzatok nyelvi-funkcionális leírásában

A grammatikai jellemzés mellett a pragmatika szempontjainak bármely alakzat sajátosságainak és működésének nyelvi leírásában szerepet kell kapniuk, sőt a nyelvi szerveződés egyes megoldásai, a szintaxis és a szemantika körébe tartozó egyes jelenségek is csak pragmatikai tényezők figyelembevételével értelmezhetők, hiszen a nyelvi jelentésképzés mindig a világról való tudásra épülve, attól elválaszthatatlanul valósul meg. Kontextuális tényezők bármely alakzat jelentésképzésének folyamatába bevonódhatnak, az adjekciós alakzatok azok, amelyek leginkább függetleníthetők ezektől a tényezőktől, ugyanis ezek magából a szövegből értelmezhetők, működésüket az azonos vagy hasonló elemek szövegbeli előfordulása hívja létre (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 252). Az adjekciós alakzatok estében is kísérheti azonban a szintaktikai és szemantikai szerveződést pragmatikai szerveződés: Bencze Lóránt például a *kánya, kígyó, fereg egyre támad És marja, rágja kebelét* Kölcsey-sorokat elemezve úgy látja, hogy ebben az alakzatban a formális, szintaktikai azonosság, a főnévi alany és igei állítmány halmozása a legszembeötlőbb, de ez egyrészt kiegészül a jelentés szintjén az ölés, pusztítás metaforáival, másrészt pragmatikai szinten az európai keresztény kultúrában nevelődött olvasó számára a kígyó és a fereg biblikus utalásaival, a falusi tapasztalatokkal rendelkezőknek pedig a kányatámadás képzetével is (1996: 241).

A detrakciós, transzmutációs és immutációs alakzatok alakzatként való értését a közlő és a befogadó világról való tudása, nyelvi elvárásai teszik lehetővé, vagyis működésükben döntő szerepük van a pragmatikai tényezőknek. A detrakciós alakzatok esetében a hiány, az elhagyás, a transzmutáció esetében a felcserélés, az immutáció esetében pedig a helyettesítés műveletei csak a közlő és a befogadó elvárásaihoz való viszonyban értelmezhetők, hiszen az elhagyott vagy helyettesített nyelvi forma, illetve az elvárt, a megszokott sorrend csak a közlő és/vagy a befogadó elvárásaként értelmezhető. A *kalán* szóalak például csak akkor értelmezhető transzmutációs alakzatként, ha elvárásként a mai sztenđer forma érvényesül, történeti horizontból vagy nyelvjárási szempontból azonban létezhet olyan helyzet, amelyben ez lehet a pragmatikai tényezőknek megfelelő forma (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 254).

Az alakzatok egyik nagy csoportja, a gondolatalakzatoké – amelyeket nem véletlenül nevez a Szabó–Szörényi-féle retorika pragmatikus alakzatoknak – működését, jelentésképzését tekintve kifejezetten pragmatikai természetű. Szabó és Szörényi szerint azok az alakzatok tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorika a közönséghez fordulás, a közönséggel való kapcsolattartás eszközei közé sorolt; és ezek fő funkciója a közlő és a befogadó közötti kapcsolat erősítése (1997: 147). Árnyalhatja ezt a megállapítást Tátrai Szilárd meglátása, aki a kontextus szerepére összpontosítva az alakzatok értelmezésében úgy véli, hogy az a közös a pragmatikusnak nevezett alakzatokban, hogy magára a nyelvi tevékenységre, illetve a nyelvi megformáltságra irányítják a figyelmet, vagyis a

metapragmatikai tudatosság jelölésének különböző lehetőségeit mutatják (2006: 85–86). Szabó–Szörényi rendszerezése szerint a pragmatikus alakzatok közé tartoznak a közönséghez fordulás alakzataként az obszegráció, a licencia, a protropé és az aposztrófé; a kérdés alakzataiként az interrogáció, a perkontáció, a szubjekció, a dubitáció és a kommunikáció; a tárgykezelés alakzataiként a finíció, konciliáció, az aggresszió, a korrekció, az antitheton, a kiazmus, az oximoron és a disztinkció, érzelmi alakzatként az exklamáció, dialektikus alakzatokként pedig a preparáció, a koncesszió és a permisszió (1997: 147–156). A pragmatikus alakzatok egy része azáltal irányítja a figyelmet a nyelvi tevékenységre, hogy a befogadót jeleníti meg: ez történik a megszólítás és a kérdés alakzataiban, illetve a dialektikus alakzatokban egy másik lehetséges vélemény megjelenítése révén. Mivel a megszólítás és a kérdés alakzatai a személyközi viszonyokat teszik reflektálttá, a kommunikáció interperszonális jellegével hozhatók összefüggésbe (Tátrai 2006: 86). A tárgykezelés alakzatai és részben a dialektikus alakzatok pedig azáltal irányítják a figyelmet a nyelvre, hogy a tárgyhoz való viszony jelölése, illetve más lehetséges nézőpontok jelzése révén a nyelvi megalkotottság viszonylagosságát teszik érzékelhetővé.

Az egyértelműen pragmatikai értelmezést kívánó, de rendszerezésüket tekintve meglehetősen problematikus gondolatalakzatokat Coenen 3 csoportba rendezte: az elsőbe azok tartoznak, amelyekben a beszédhelyzetnek a megszokottól való eltérése alapozza meg az alakzat működését; a másodikba kerülnek azok, amelyekben az alakzat révén a beszédbeli közlendők szokásos, konvencionális sorrendje változik meg; a harmadik csoportba pedig azok, amelyeket a beszéd értelmének és funkciójának szokatlan viszonya határoz meg (1992: 632). Kocsány és Szikszainé szerint (2006) ebben a csoportosításban a szemiotika hármassága ismerhető fel: a jel és használók viszonyát (= szemiotikai pragmatika), a jelek egymáshoz való viszonyát (= szemiotikai szintaxis) és a jelek és jelentésük viszonyát (= szemiotikai szemantika).

Az alakzatok átfogó leírásában azért is részt kell kapnia a pragmatikának, mert olyan formai megoldásoknak tekinthetők, amelyeknek ismerete beépült a nyelvhasználók kulturális tudásrendszerébe. A konverzációelemzés ráadásul egyes alakzatok, így az ismétlés vagy az elhagyás kommunikatív pszichológia törvényszerűségét, univerzális jellegét is kimutatta. Az alakzatok alkalmazásának képessége a kommunikációra vonatkozó tudás része, elődleges nem a „tudni, mit”, hanem a „tudni, hogyan” jellegű tudásba tartozik, és a retorika reflektált hagyományozódása révén válhat a kulturális tudásrendszer részévé nemcsak a „tudni, hogyan”, hanem a „tudni, mit” értelemben is (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Knapé a kettős kódolás elméletével összekapcsolva feltételezi alakzati kompetencia működését is. Egy szöveg érthetőségét, helyességét az elsődleges grammatikai kód biztosítja, a kommunikatív funkció sikerességét pedig a másodlagos kód, a retoricitás; az alakzati kompetencia a másodlagos kód

kötött formáinak a kommunikációs szándékhoz igazodó alkalmazásának képessége (1996: 296–298).

Az alakzatok kérdésköre a pragmatikában

Az alakzatok pragmatikai meghatározottságának tudatában nem meglepő, hogy a nyelvhasználat szabályszerűségeit vizsgálva napjaink pragmatikai kutatásai szükségszerűen kiterjedtek egyes retorikai alakzatok és a trópusok működésére is. Vizsgálati körükbe elsősorban olyan az alakzatok vonódtak be, amelyek nyilvánvalóan részét jelentik a hétköznapi társalgás eszközkészletének is, ilyenek a metafora, a túlzás, a retorikai kérdés, a hasonlat, az ironia és a litotész. Annak, hogy a retorikai hagyomány szinte rendszerezhetetlen sokféleségéből éppen ezek az alakzatok keltették fel a pragmatikai kutatások figyelmét – a hétköznapi társalgásban játszott lényeges szerep mellett – az volt az oka, hogy ezekben az alakzatokban sajátos jelentésbeli kettősség ismerhető fel. Ez a kettősség leírható a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés viszonyaként, illetve a legmegszokottabb jelentés és a kevésbé megszokott jelentés viszonyaként is. A jelentésbeli viszony miatt a pragmatikában jelentésalakzatnak is nevezik ezeket a jelenségeket.

A pragmatika értelmezésében ezek az alakzatok nem járulékos elemek, nem a tartalomra ráakadó ornatív részei, nem díszítőelemek, hanem a gondolkodási műveletek-folyamatok sajátos nyelvi leképeződései. A retorikai alakzatok hagyományos értelmezése és a pragmatikai műveletek leírása közötti folytonosság vállalását jelzi például az is, hogy egy pragmatikai kézikönyvben, az implikatúra fogalmának magyarázata során Horn a litotész egyik klasszikus, Servius–Donatus-féle definíciójára utal vissza (2004: 3), mely szerint ennek az alakzatnak a használatakor kevesebbet mondunk, de többet értünk alatta: *minus dicimus et plus significamus*.

Az alakzatok vizsgálatának a pragmatikában játszott szerepét tárgyalva Nemesi három szempontot emel ki: az alakzatokat tekintve a pragmatika vizsgálja egyrészt a szó szerinti és a figuratív jelentés elhatárolhatóságának kérdését, másrészt ezzel összefüggésben az alakzatok megértésének és mentális feldolgozásának folyamatát, harmadrészt pedig az alakzatok kognitív és társas funkcióját (2006: 3–6).

A jelentésalakzatok vizsgálata az elsődleges jelentés és a megnyilatkozás-jelentés közötti összefüggések feltárásának igénye miatt lehet már Searle-től kezdve a pragmatika fontos kérdése. Ahhoz, hogy a nem szó szerinti jelentést a befogadó megértse, fel kell ismernie a beszélői szándékot, és ebben a folyamatban hasonló mozzanatok fedezhetők fel, mint az indirekt beszédaktusok működésében, így Searle az ironikus és a metaforikus megnyilatkozások megértését is az indirekt beszédaktusokéhoz hasonló többlépcsős modellben értelmezi.

Grice értelmezésében az alakzatok figuratív jelentése alkalmi társalgási implikátúra. Az irónia, a metafora és a hiperbola a társalgási maximák közül a minőség („Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel!”), míg a kollokvialis tautológia a mennyiség első maximájának („Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív!”) kihasználására vezethető vissza (1975: 52–53). A jelentésvizony egyik pólusát Grice következetesen a *konvencionális jelentésnek* nevezi, azonban nem fejti ki szerepét az implikátúrák megértésében, és nem tárja fel a maximák kihasználásának, azon belül a figuratív nyelvhasználatnak a célját sem.

A grice-i maximákra építő udvariassági elméletekben (Leech 1983; Brown–Levinson 1978; 1987) az alakzatok a személyközi kapcsolatok zökkenőmentességének, a konfliktusok csökkentésének eszközeként jelennek meg, a partner személyének tiszteletben tartását szolgálják. Leech személyközi retorikájában a grice-i együttműködési alapelv egy szintre kerül az udvariasság elvével: minimalizáld az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság). Ez az elv kiegészül négy olyan posztulátummal, amelynek kiemelt szerepük lehet egyes alakzatok kommunikatív funkciójának értelmezésében. Az irónia elve szerint, ha sértést kell okozni, akkor a beszélő arra törekszik, hogy mégse kerüljön konfliktusba az udvariassági elvvel, de indirekt módon, implikátúra révén a partner megérthesse a megjegyzés valódi szándékát. Az ugratás elve szerint a hallgatóval való összetartozás kifejezésére alkalmas, ha a beszélő olyat állít, ami a hallgatóra nézve nyilvánvalóan hamis, és nyilvánvalóan udvariatlan. A Pollyanna-elv értelmében a beszélőnek kerülnie kell a kellemetlen témákat, és előnyben részesítenie a kellemes témákat. Az érdekesség elve pedig – és ez kiemelt jelentőségű lehet az alakzatok szempontjából – arra ösztönzi a beszélőt, olyat mondjon, ami váratlan, és ezért érdekes (1983: 81–146).

Brown és Levinson elméletében – szintén a grice-i maximákat továbbgondolva – az alakzatok alkalmazásának célja a beszédpartner arculatának megóvása: értelmezésükben a litotészs, a túlzás, a tautológia a mennyiség maximáját, az oximoron, az irónia, a metafora és retorikai kérdés pedig a mennyiség maximáját sérti meg, ezáltal téve indirektté a másik arculatát fenyegető beszédaktusokat. Az alakzatok pragmatikai értelmezésének pszicholingvisztikai kritikája (Gibbs) kísérletekkel alátámasztva azt mondja, hogy a szó szerinti jelentés megértése nem szükséges feltétele a nem szó szerinti jelentések megértésének, értelmezésük és kutatási eredményeik szerint a figuratív jelentés megértésében a kontextusé a főszerep.

A szó szerinti és a nem szó szerinti használat értelmezése szerepet kap a Sperber és Wilson nevéhez fűződő relevanciaelméletben is. Felfogásuk szerint a szó szerinti és a nem szó szerinti megnyilatkozások értelmezési folyamata nem különül el egymástól élesen, hanem átmeneteket alkot. Értelmezésükben minden megnyilatkozás – így az alakzatos formák is – egyedi módon járulnak hozzá a világról alkotott reprezentációhoz, és a figuratív megoldások nem egyszerű vá-

lasztási lehetőséget jelentenek valamely jelentés nem szó szerinti kifejezésére, hanem léteznek olyan jelentések is, amelyek csak nem szó szerinti megnyilatkozásokkal fejezhetők ki (vö. Reboul–Moeschler 2000: 195–217).

A jelentésalakzatok értelmezésén, interpretációjuk elméleti modellezésén kívül a pragmatika egyik kutatási területe az alakzatok megértésének, értelmezésének, illetve a nekik tulajdonított szándékoknak az empirikus, kérdőívvel, kísérletekkel tesztelt vizsgálata is.

A pragmatikában tehát a klasszikus retorikában számon tartott alakzatoknak csak egy speciális típusát, vagyis a nem a megszokott jelentésben való használat révén hatásos formákat tárgyalják, ezeket is elsősorban a társalgásban betöltött szerep és a megértési, feldolgozási folyamat szemszögéből.

A pragmatika szempontjainak érvényesítése egy alakzat példáján: a litotész értelmezése

A litotész az antik retorika óta számon tartott formai megoldás, immutációs gondolatalakzat, illetve trópus. Quintilianus nem nevezi meg, de értelmezi a működését, Ciceró *diminutio* néven tárgyalja, Cornificius ugyanezen a néven sorolja a gondolatalakzatok közé. A neoretorika metalogizmusnak tartja a litotészt, azaz olyan alakzatnak, amely a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti kapcsolat megváltozása révén jön létre (Ueding 2001: 376).

Lausberg a perifrázissal, szinekdochéval, antonomáziával, emfázissal és a hiperbolával együtt az ún. határeltolás-trópusok közé sorolja, amelyekben a helyettesítés közvetlenül szomszédos jelentéstartományból történik meg, azaz egyes szójelentések határainak eltolása, elmozdítása révén (1963/1990: 74).

Az Ueding-féle retorikai kézikönyv szerint a retorika története során a litotész alakzatának főfogalmán belül három értelmezést különböztethetünk meg (2001: 378): jelöl egyrészt tagadás nélküli enyhítést, kicsinyítést (1), másrészt kettős tagadás révén történő állítást (2), harmadrészt az ellentétes jelentés tagadása révén létrejövő olyan állítást, amelynek célja a jelentés nyomatékosítása, illetve enyhítése (3).

Mindhárom értelmezés olyan nyelvi eljárásmodot takar, amely a hétköznapi társalgás eszközkészletének is része, begyakorlott, szokásos műveletnek számít. Jelentésük értelmezésében közös, hogy a megjeleníteni kívánt fogalmak egy velük érintkező jelentés – vagy fokozatában különböző vagy ellentétes jelentés – fogalmi tartományának előterében értelmeződnek, ahhoz viszonyítva jelennek meg. Valószínűleg ez a közös értelmezési művelet szerepet játszhatott e részben különböző műveletek együttes kategorizálásában. A litotész prototipikus megvalósulási formáit a 2. és 3. csoportba tartozó kifejezések jelentik. A 3. csoport valójában magában foglalja az 2.-at, csak ezekben az esetekben az ellentétes fogalom már önmagában is tartalmaz valamiféle tagadó mozzanatot, például fosztóképzőt (*nem sikertelen*) vagy a hiányt jelölő névutót (*nem ok nélkül*).

A litotész műveletének különböző kontextusokban betöltött szerepeit vizsgálva tipikusnak tűnnek például a következő kifejezések: *nem kis, nem kevés, nem lehetetlen, nem elképzelhetetlen, nem megoldhatatlan, nem buta, nem csúnya, nem felesleges, nem ok nélkül való, nem semmi, nem akármilyen, nem a legjobb, nem éppen elegáns, nem mindennapi, nem zökkenőmentes, nem problémamentes, nem lenne ellenére, nem veti meg, nem lenne meglepve.*

A litotész funkcióinak értelmezésében ellentmondás érzékelhető a retorikai és a nyelvészeti hagyományban: ugyanis számos értelmezés szerint az alakzat funkciója a tagadott fogalom ellentétének nyomatékosítása, hangsúlyozása, míg más felfogások szerint éppen az ellentétes fogalom egyértelműségének elbizonytalanításában, enyhítésében játszhat szerepet. A szemantika és a pragmatika szempontjai magyarázatot adhatnak erre a kettősségre, megvilágíthatják a két látszólag ellentétes funkció összefüggéseit.

A litotész szemantikájának vizsgálata rámutat, hogy a tagadás révén történő állításnál specifikusabb műveletről van szó. Horn szemantikai elemzése szerint (1989, 1991) ugyanis litotészt csak olyan fogalompárok hívhatnak létre, amelyek között nem kizárólagos ellentét van, hanem szembeállító. Az egymást kizáró ellentétek, pl. *férfi-nő, nős-nőtlen, fekete-nem fekete* kettőse ugyanis egy teljes jelentéstartományt lefed, ezáltal egyikük tagadása egyértelműen a másik fogalom állításával egyenértékű. A szembeállító ellentétben álló fogalmak egyikének tagadása viszont nem jelenti ellentétének egyértelmű állítását, ugyanis ezek fokozatokat kifejező antonimáknak tekinthetők. A *boldog-boldogtalan* ellentétpár esetében például a *nem boldogtalan* kifejezés egy boldogsági skálán értelmezve jelentheti azt is, hogy 'közömbösen, semlegesen érzi magát', vagy hogy 'valamennyire, egy kicsit boldog', illetve azt is, hogy 'kifejezetten, a végletekig boldog'. A kizárólagos ellentét éppen ennek a fokozatiságnak a kifejezésére nem ad alkalmat, ezért az ilyen tagadást Horn nem is tekinti litotésznek.

A szemantikai elemzésre épülő pragmatikai megközelítés értelmében az alakzat az enyhítés és a nyomatékosítás funkcióját egyaránt betöltheti, sőt határossága, az alakzatban foglalt implikátúra ereje éppen abban rejlik, hogy nyitva hagyja az értelmezést az egyes fokozatok között. Wouden értelmezése szerint például éppen ez nyitvahagyottság, bizonytalanság a litotész alakzatának egyik legjellemzőbb sajátossága (1996: 146).

A litotész alkalmazása a grice-i együttműködési modell maximái közül megsérti a mennyiség és a mód maximáját is, ugyanis az információ mennyisége, éppen a homályosság, a kétértelműség miatt nem elégséges, és ezáltal implikátúrát teremt.

A pragmatika nézőpontja szerint az ellentét tagadása azért sem lehet egyenértékű a nyomatékos állítással, mert Levinson egyik heurisztikájának megfelelően a különös megfogalmazás különös szituációra utal, azaz a kevésbé egyszerű, jelölt kifejezőmód választásával a beszélő jelzi, hogy az egyszerűbb forma alkalmazása nem lenne kielégítő (2000: 33).

A kifejezésben foglalt bizonytalanságot egyrészt az intonáció, másrészt a szövegkörnyezet egyértelműsítheti. A *nem csúnya* kifejezés nőre vonatkoztatva a (1) példában 'kifejezetten szép' jelentésben, tehát nyomatékosító, míg a (2) példában 'kevésbé szép' jelentésben, tehát enyhítő funkcióban szerepel:

(1) *Micsoda hatalmas tükör a falon, nagyobb a tükör, mint ő. Milyen jól meglátja magát benne. Otthon csak egy kis mézeskalácsos tükör volt. A Becskénél valamivel nagyobb, már fémfoglatba épített tükör volt, de ilyen nagy tükröt, ami az egész alakját mutatja még nem látott. Meg is nézegette magát benne. Meg is fordult, előre, hátra lépegetett. **Bizony nem csúnya nő**, állapította meg meglepődéssel.*

(Bánfalvi János: Féltestvérek)

(2) ***Nem volt éppen csúnya asszony.** Sátoros ünnepen, ha jól kimosakodott, menyecskesre kötötte a fejét, még talán szépnek is lehetett mondani.*

(Sásdi Sándor: Tél hozta, tavasz vitte)

Az enyhítő litotészt igen gyakran a leech-i értelemben vett negatív udvariaság, azaz az udvariatlan gondolatok minimalizálásának szándéka motiválja:

(3) *A szomszédék építkezése **nem volt éppen sikeres vállalkozás...***

(4) ***Nem állítanám, hogy a legjobb megoldást választottad.***

Ezek a megoldások ugyanis, mivel implikatúrát tartalmaznak, tompítani tudják a kritika életét: azáltal, hogy a negatív minőség nem verbalizálódik, az ilyen megformálás teret enged annak, hogy a tagadást a semlegestől a negatívig terjedő tartományban értelmezzük.

Az ellentétes jelentés nyomatékosítása azokban az esetekben valósulhat meg egyértelműen, amikor a közlő és a befogadó előfeltevései azonosak. Például a *nem csúnya* kifejezés akkor jelentheti egyértelműen azt, hogy 'nagyon, kifejezetten szép', ha ezzel kapcsolatosan a beszédpartnerek előfeltevései megegyeznek.

A litotész működésének pragmatikai elemzése lehetőséget ad tehát az alakzat hagyományos, retorikai meghatározásának árnyalására. A retorika értelmezése szerint a litotész olyan alakzat, amely valamely fogalmat vagy tényállást ellentétének tagadása révén fejez ki, annak nyomatékosítása, kiemelése vagy enyhítése, kicsinyítése céljából. A pragmatikai megközelítés pedig emellett arra is rámutat, hogy a litotészben egy fogalom tagadása nem egyenértékű az ellentétének állításával, hanem társalgási implikatúra révén olyan lehetőséget teremt, amely különböző minősítések kifejezésére alkalmas: az ellentétes jelentés nyomatékos állításától egészen a tagadott jelentés enyhített kifejezéséig.

Összegzés

Az alakzatok és a pragmatika sokrétű összefüggésrendszerének áttekintése összességében azt mutatja, hogy a pragmatika szempontjai elengedhetetlenek az

alakzatok leírásában. A pragmatika szemlélete lehetővé tehet ugyanis egy olyan értelmezést, amely kiszakítja az alakzatokat a retorikai hagyomány díszítmény-jellegű felfogásából, ugyanakkor megőrzi a hatékony kommunikáció érdekében használt műveletekként való magyarázatuk és csoportosításuk eredményeit.

Irodalom

- Adamik Tamás 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóközi beszéd kidolgozása. A régi új retorika*. Trezor Kiadó. Budapest. 43–69.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan [!]*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Corvinus Kiadó. Budapest.
- Coenen, H. G. 1992. Gedankenfigur. In: Ueding, G. ed., *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. 2. kötet. Tübingen. Niemeyer.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1994. *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Horn, Laurence R. 1989. *A natural history of negation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. 1991. Duplex negatio affirmat...: The Economy of Double Negation. In: *Papers from the Parasession on Negation*, CLS 27, Part 2. Chicago: CLS. 7–106.
- Horn, L. Laurence 2004. Implicature. In: Horn, R. Laurence–Ward, Gregory. szerk., *Handbook of Pragmatics*. Malden MA. Blackwell. 3–28.
- Kibédi Varga Áron 1998. Retorika és strukturalizmus. In: *Szavak, világok*. Jelenkor Kiadó. Pécs. 48–60.
- Knape, J. 1996. Figurenlehre. In: Ueding, G. ed., *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. 3. kötet. Tübingen. Niemeyer. 289–432.
- Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma 2006. *Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Az alakzatok világa 16. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman. London.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meaning*. The MIT Press. Cambridge. Mass.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- Nemesi Attila László 2006. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. PhD-disszertáció. Kézirat.
- Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *ÁNyT*. XX. 195–219.
- Plett, Heinrich 2000. *Systematische Rhetorik*. Wilhelm Fink Verlag. München.
- Quintilianus 1959. *Institutio oratoria*. Teubner. Leipzig.
- V. Raisz Rózsa 2008a. Alakzat és grammatika. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 25–28.

- V. Raisz Rózsa 2008b. Alakzat és szemantika. In: Szathmári István. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 54–56.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vajda András 1998. A modern költészet retorikája. In: *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó. Budapest. 387–493.
- van der Wouden, Ton 1996. Litotes and downward monotonicity. In: *Negation: a notion in focus*. Wansing, Heinrich (ed.) Walter de Gruyter. Berlin. 145–168.

Eőry Vilma

Időszerkezet egy Esterházy-regényben

Az idő és az időt kifejező nyelvi formák A szív segédigéiben

1. A posztmodernnek nevezett epikában maga a nyelv központi helyet foglal el: a mű minden más valóságtól különbözik, a nyelvben, a mű nyelvében létezik. Miközben ez a nyelvfilozófiai felfogás már a 20. század első fele óta formálódik az irodalomban is (pl. Kosztolányi, Márai, Ottlik epikájában), az utóbbi évtizedek tették általánossá (gyakorivá de nem kizárólagossá) a magyar irodalomban, elsősorban Esterházy prózájában (Olasz 2.). Azt gondolhatnánk, hogy a „tisza nyelviség” elmélete tágra nyitja a teret a nyelvész stíluselemző előtt, ilyen egyszerűen azonban ez nem igaz. A tágasság egyben korlátot is szab a stíluselemzőnek: csak a (lehetséges) nyelvfilozófiai szemléleten keresztül közelíthet a műhöz (ahogy az azért már korábban is elvárható volt, az egyszerűbb „filozófiájú” művek elemzésekor is).

De a korlát nem csak ebben rejlik. Az alkotók hitet tesznek amellett, hogy mivel a mű a nyelvben való megalkotottságban létezik, a valóságos világ igazsága nem kérhető számon rajta. Esterházy így fogalmaz A szív segédigéi előszavában: „Nem használom a nyelvet (=hagyományosan), nem akarom felismerni